

Цифрові докази як нове явище в практиці українських та американських судів

Шифр: «Вікепедія»

Зміст

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ВИКОРИСТАННЯ ЦИФРОВИХ ДОКАЗІВ В УКРАЇНСЬКІЙ СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ	5
1.1. Використання Вікіпедії в цивільному і господарському судочинстві	5
1.2. Використання інших цифрових доказів в цивільному і господарському судочинстві ..	15
РОЗДІЛ 2. ВИКОРИСТАННЯ ЦИФРОВИХ ДОКАЗІВ В ІНОЗЕМНІЙ СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ	17
2.1. Використання цифрових доказів в судовій практиці іноземних країн	17
2.2. Використання цифрових доказів в судовій практиці США та Канади	18
РОЗДІЛ 3. ОБГОВОРЕННЯ ПРОБЛЕМНИХ ПИТАНЬ ВИКОРИСТАННЯ ЦИФРОВИХ ДОКАЗІВ І ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ЇХ ВИРІШЕННЯ	22
ВИСНОВКИ	25
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	27

ВСТУП

Актуальність дослідженої теми. Через доволі тісний зв'язок теми дослідження з сучасними інформаційними пошуковим системами, актуальність теми роботи символічно перевірити за допомогою найпопулярнішою пошукової системи Google. Пошук в ній наведе нас на думку про те, що на даний момент щодо питання немає одностайної думки, тим паче думки законодавця. Зрозуміло і те, що відсутність єдиної законодавчої позиції або вказівки з питання використання цифрових доказів в судовому процесі, не означає заборону судам розглядати ці питання в ході судового процесу. Таким чином суди, хоч і не наділені правомочностями щодо творення норм права, виступають в ролі творців і винахідників різних підходів до виконання цікавих для нас положень Закону.

Об'єктом дослідження виступає система залучення і використання цифрових доказів і сучасних джерел інформації(в контексті цієї роботи) в сучасному судовому процесі.

Предметом дослідження виступає реальний стан справ з використанням цифрових доказів як повноцінних доказів по справі, що легше всього зробити через огляд вітчизняної і зарубіжної судової практики.

Мета дослідження. Метою дослідження є висвітлення існуючих в судовій практиці підходів до застосування або відмови в застосуванні доказової сили цифрових доказів, вказівка на існуючі недоліки і наведення пропозицій щодо їх вирішення.

Поставлені завдання. Мета наукового дослідження опосередкована завданнями, які розкриваються в загальній частині роботи. Відповідно до поставленої мети завданнями роботи будуть:

1. Окреслення центральних для цієї теми понять.

2. Наведення існуючої вітчизняної судової практики, погляд на висновки суддів під різними кутами.
3. Наведення судової практики низки зарубіжних країн для порівняння принципів застосування цифрових доказів в Україні та в інших країнах.
4. Визначення основних проблемних моментів використання цифрових доказів в Україні, наприклад окреслення самого поняття цифрових доказів, надання пропозицій щодо їх найбільш ефективного вирішення у відповідності до українських реалій життя.

Методи дослідження. При написанні роботи використовувалися такі наукові методи дослідження як системний, формальний юридичний, порівняльно-правовий, методи, що використовуються як на теоретичному, так і на емпіричному рівнях дослідження (формалізація, абстрагування, конкретизація, ідеалізація, узагальнення, аналіз і синтез, аналогія, моделювання).

Стан наукового дослідження. На жаль, на даний момент вказана тема в Україні знаходиться на дуже низькому рівні наукової розробки. Серед закордонних дослідників найцікавіші думки були висунуті у працях таких авторів як Morgan Michelle Stoddard, Colin Freeze, Stephanie Rabiner, Jason C. Miller і Hannah B. Murra, Eugene Volokh.

РОЗДІЛ 1. ВИКОРИСТАННЯ ЦИФРОВИХ ДОКАЗІВ В УКРАЇНСЬКІЙ СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ

1.1. Використання Вікіпедії в цивільному і господарському судочинстві

“Інтернет був зроблений так добре, що багато хто думає про нього як про натуральний ресурс начебто Тихого океану, а не як про щось, що зроблено людиною. Коли востаннє технологія такого масштабу працювала без помилок? У порівнянні з цим веб – це жарт. Веб робили любителі “- Алан Кей, вчений, творець об’єктно-орієнтованого програмування [1].

Так, всесвітню павутину Інтернет створювали любителі, проте процес створення не припиняється і досі. Фактично, ми усі, користувачі сучасних електронних мереж комунікації і пошуку, є її засновниками й активними користувачами. Ми використовуємо різноманітні ресурси всесвітньої мережі для задоволення власних інтересів і потреб – від «банальної» Вікіпедії до тематичних груп у Фейсбук і каналів у Телеграм. Усюди можна знайти просто море різноманітних думок з різних питань, котрі дозволяють подивитися на, здавалось би, звичайну проблему під зовсім різними кутами. В контексті юридичної сфери життя людини це, на перший погляд, дозволяє вирішити багато різноманітних проблем, пов’язаних зі встановленням тих чи інших фактів. В першу чергу тут йде мова про надання визначення певним порівняно новим поняттям, які дуже часто не закріплені в існуючому законодавстві. Наприклад, збільшується кількість справ з позовом про відшкодування моральної шкоди, завданої використанням щодо особи позивача певного «сленгового» терміну. І ось тут починаються проблеми, пов’язані з відсутністю єдиного і офіційного погляду законодавця щодо цього конкретного слова або виразу. Представники сторін у таких справах, зрештою як і самі судді, стикаються з проблемою в тлумаченнях, відчувається необхідність у проведенні міні-дослідження вказаної проблеми.

Логічно, що спочатку шукають у традиційних словниках та інших традиційних джерелах інформації. Проте, знову ж таки логічно, що якщо певне поняття є новим, то в традиційних інформаційних ресурсах скоріш за все взагалі відсутня будь-яка інформація з цього приводу. Хоча, в деяких випадках це навіть може бути на краще – гіршою видається ситуація, коли в традиційних ресурсах дається визначення досліджуваного і ключового для справи поняття, проте це визначення безнадійно застаріло і в сучасних реаліях вказане поняття має зовсім інше значення.

Чому саме важливо досліджувати випадки використання Вікіпедії як джерела для встановлення фактів? Зазначенням певної точки зору щодо певного питання, суддя додає престижності цій точці зору. Цитування судом певного джерела, як з точки зору юристів, так і інших людей, накладає на таке джерело певний відбиток юридичного схвалення. Це має наслідком те, що адвокати, прокурори та інші учасники судового процесу будуть в майбутньому також використовувати відсилки на аналогічні докази. Така ситуація з часом може все більше набирати обороти, що, зрештою, з часом може призвести до відставання судової і законодавчої влади за темпом змін, тією тонкою лінією між встановленими законодавчими нормами права і негласними нормами, які встановлені судовою практикою і в сучасних реаліях показали більшу відповідність сучасним суспільним відносинам, що яскраво відображається у використанні судами цифрових доказів, які поки що не є офіційно введеними до переліку доказів[2].

Проте спочатку необхідним видається розібратися в тому, чому саме мова в моєму дослідженні йде про цифрові, а не електронні докази, тобто в чому різниця між цими поняттями. В якості прикладу для наглядного розуміння різниці можна навести такий приклад як «електронна книга». Під електронною книгою зазвичай розуміється засіб зчитування і зберігання декотрих видів файлів. В той же час, дуже часто електронною книгою називають сам файл з текстовою інформацією. Правильніше та доцільніше називати такі файли саме цифровою книгою, тому що це книги, створені за

допомогою комп'ютера – електронного пристрою, в той же час існує такий прилад як електронна книга, саме за допомогою якого і можна прочитати цифрові книги. Розуміння відмінності між електронними і цифровими доказами по справі є базовим для розуміння зібраної мною інформації. Тобто внаслідок існування в законодавстві лише терміну «електронні докази», це в окремих обставинах може призвести до неправильного розуміння суддею обставин справи.

Найчастіше пошук в електронних пошукових системах ведеться працівниками суду та самим суддею щодо новітніх понять і визначень, часто вживаних в суспільстві, проте не узаконених термінів.

В якості прикладу можна навести витяг із рішення Бориславського міського суду від 4 серпня 2011 року, в якому судом прямо зазначено, що «такі терміни, як «тягач», «автопоїзд», законодавством України не визначаються. Згідно даних Вікіпедії (вільної енциклопедії), автопоїзд - це автомобіль, призначений для перевезення насипних вантажів, який складається із тягача з причепом або напівпричепом» [3].

Фаворитом і найчастіше використовуваною в такому випадку є саме Вікіпедія – найбільша в світі онлайн енциклопедія, яка активно доповнюється і редагується. Саме до неї найчастіше звертаються звичайні користувачі мережі при пошуку цікавої і водночас необхідної для них інформації. Проблема Вікіпедії полягає в тому, що вона є «вільною енциклопедією», а тому в ній передбачена порівняно вільна процедура редагування і коригування її статей.

Вперше як джерело інформації Вікіпедія з'являється у рішенні Печерського районного суду м. Києва від 1 вересня 2008 року. Позивач в цій справі вважав, що була порушені його права щодо його честі, гідності і ділової репутації через те, що в ефірі телевізійного каналу "1+1" в рамках телевізійної програми "Я так думаю" його було названо «головним рейдером». На обґрунтування власної думки позивач вказав на те, що в українському суспільстві поняття «рейдер» має негативне значення,

особливо з додаванням слова «головний». В якості ще одного аргументу позивач навів визначення поняття «рейдер», взяте саме з Вікіпедії. Звичайно, що вказане визначення пояснює рейдерство як негативне явище, рейдерів – майже що злочинцями, що дуже непогано входило в лінію захисту власної честі, гідності і ділової репутації, яка була обрана позивачем. Проте ще цікавіше інше, а саме те, що суд взяв до уваги наведені аргументи, визнав вислів «головний рейдер» таким, який завдав шкоди позивачеві, а тому позов був задоволений. Це є принципово важливим моментом, тому що вказаний абзац з Вікіпедії хоча й не був вирішальним у справі, проте стовідсотково зрозуміло, що він також здійснив свій вплив на складене суддею рішення [4].

З цього прикладу і стає зрозумілим, у чому полягає основний кейс використання таких цифрових ресурсів як Вікіпедія на нинішньому етапі розвитку української правової системи – вони вступають в гру тоді, коли потрібно більш-менш офіційно обґрунтувати основний у справі аргумент, тому що в судовому процесі більше ціниться хоча б якесь обґрунтування власного твердження, ніж твердження без жодного доказу. Тобто такий аргумент як вислів з Вікіпедії, в першу чергу несе факультативний, доповнюючий характер.

Самі судді також визнають те, що докази з Вікіпедії в переважній більшості випадків є саме додатковим аргументом, який йде після усіх інших. Наприклад, у рішенні господарського суду Дніпропетровської області від 26.08.2010 судом вказано, що використання позивачем роз'яснення з Вікіпедії є саме додатковим обґрунтуванням його позовних вимог [5].

Слід звернути увагу читача на те, що в вищезазначених випадках мова йшла про те, що як додатковий аргумент використовували витяги з Вікіпедії саме позивач або відповідач. Цікавішим для нашого аналізу видається випадок, коли саме суд в мотивувальній частині свого рішення мотивував його витягом з Вікіпедії. Подібна ситуація відбулася у рішенні господарського суду Черкаської області від 26 травня 2011 року, де в обґрунтування прийнятого рішення суд використав уточнення з Вікіпедії,

причому суд використав симбіоз двох понять, одне з яких було взяте із законодавства України, інше – з Вікіпедії, зроблений на їх основі висновок був використаний із вживанням слів «правомірно говорити», тобто використання поняття з Вікіпедії на думку суду не зробило судовий висновок щодо окремого моменту у спорі менш правомірним [6]. Апеляційна інстанція у цій справі повністю підтримала думку суду першої інстанції щодо правомірності вживання витягу з Вікіпедії поряд з витягом із діючого законодавства.

З цього можна винести наступне правило вживання висловів з Вікіпедії у якості аргументів на підтвердження своєї позиції у суді. Воно полягає в тому, що за наявності положення діючого законодавства щодо досліджуваного поняття, вибираючи між визначенням з Вікіпедії і визначенням з законодавства, суд повинен вибрати в якості основи саме визначення з законодавства. Інше питання, що дуже часто законодавством тільки частково регулюється те поняття, якому нам потрібно дати роз'яснення, з зауваженням на те, що роз'яснення має бути у позитивному для нас ключі. І ось в такому випадку аргумент з Вікіпедії або іншого інтернет-ресурсу може мати більшу вагу, ніж певне поняття з законодавства, яке тільки торкається необхідного нам поняття, не розкриваючи його суть повністю.

Для нашого дослідження важливою є також справа за позовом Хмельницького міжрайонного природоохоронного прокурора м. Нетішин до Відкритого акціонерного товариства „Хмельницький цукровий завод” м. Хмельницький щодо відшкодування останнім шкоди, заподіяної навколишньому природному середовищу внаслідок забруднення земельної ділянки. В цій справі лінія захисту позивача полягала в тому, що він доводив відсутність у навколишньому середовищі надмірного змісту небезпечних речовин, про що у своєму позові стверджував позивач. В цій справі інформація, яка була взята з Вікіпедії, виступала вже не в ролі доповнюючого аргументу, а вже в ролі самостійного заперечення проти

одного із доводів позивача. І хоча рішення господарського суду Хмельницької області від 2 червня 2010 року було не на користь відповідача. Хоча тут слід зазначити, що сторона відповідача пішла до Житомирського апеляційного господарського суду, який задовольнив апеляційну скаргу і скасував попереднє судове рішення. Завершилася вся ця ситуація постановою ВГСУ, який залишив без змін постанову Житомирського апеляційного господарського суду. Кому цікаво – номер справи 22/19/12/207 [7].

Цей випадок цікавий не тим, наскільки ефективним виявився аргумент з Вікіпедії, а саме тим, що аргумент мав самостійний характер, не мав за собою головного «офіційного» аргументу, який би він лише підкріплював. Під «офіційним» мається на увазі щось на зразок довідки, витягу з акту перевірки стану навколишнього природного середовища або щось цьому подібне, тобто документ, допустимість наведення якого чітко визначена в процесуальних кодексах. Проте ні, цікавий для нас аргумент вживався як повноправний окремий аргумент, причому в цьому витягу з Вікіпедії розкривалася суть наукового поняття «показник R_n », вказувалося на те, які існують різновиди цього показника і як це пов'язане із станом забруднення навколишнього середовища. З Вікіпедії ж були наведені і цифри, з якими позивач пропонував порівнювати фактичні показники забрудненості тієї території, про яку йшла мова у спорі. Відповідач пропонував брати за вихідні дані саме такі показники R_n , які в Вікіпедії були зазначені як нейтральні і такі, що свідчать про відсутність забруднення навколишнього середовища, а потім порівнявши їх з фактичними даними про забруднення тієї території, встановити, що показники R_n на цій території не виходять за межі нейтральності. Тобто, якщо слідувати логічному ланцюжку, відповідач за вихідні дані брав саме Вікіпедію, яка слугувала точкою відліку для спростування одного із доказів позивача.

Доволі важливе положення можна винести із рішення Болградського районного суду Одеської області від 29.11.2011 року, з якого для нас цікавою є наступна частина :

«До того ж, згідно матеріалів періодичних, енциклопедичних, видань, інтернет-ресурів, науково-видавничними публікаціями, починаючи з того часу і до теперішнього ("Комсомольська правда від 23.01 та 24.09.1988р., від 18.07.1990р., інтернет-видання "Lenta.ru" за неділю 06.06.2010р., 15:08:31, інтернет-видання "Вікіпедія-вільна енциклопедія", Інтернет-ресурс [http\openarmenia.com\181](http://openarmenia.com), від 27.10.2009р., видавничий дім CA&CC Press@AB (Швеція) вбачається, що в них публікувалися репортажі, факти в яких є визнаними і ніким не спростовані...» . Тобто щодо фактів з Вікіпедії позиція суду така, що поки не доведено, що вони є неправдивими, такі факти вважаються визнаними і такими, що дійсно мають місце і можуть бути використані в якості твердих аргументів [8]. Схожа позиція була висунута Рокитнянським районним суд Київської області у його рішенні від 27.04.2012 , а саме «Так, відповідно до загальновідомої інформації, що міститься на сайті «Вікіпедія»...». Хоча тут слід зауважити, що в конкретно цьому випадку суд також вказує і на те, що інформація вже є встановленою і загальновідомою, а тому Вікіпедія просто слугує сайтом-носієм інформації, а тому не принципово, що інформація взята саме з Вікіпедії, тобто суду не потрібно було оцінювати достовірність самого джерела інформації [9].

Використовуючи таке слово як «загальновідомість» , замість якого дуже часто вживають слово «загальнодоступність» , слід звернути увагу на роз'яснення, дане Верховним Судом з приводу використання наведених вище слів. Так, в цій праці мова переважно йде саме про цивільні та господарські справи, в той час як роз'яснення було надане ВС по адміністративній справі, проте на моє переконання ця думка Суду об'єктивно є єдиною можливою істиною в даному питанні. Врешті-решт, загальні й основоположні принципи права діють в усіх рамках усіх форм судочинства, немовби пронизуючи їх наскрізь. Повертаючись саме до роз'яснення, наводжу вислів ВС із його

постанови по справі №826/19844/16 від 18 квітня 2018 року : «Загальнодоступність певної інформації сама по собі не свідчить про її загальновідомість та не звільняє суд від обов'язку її дослідження.

Так, обставини можуть бути визнані загальновідомими, якщо вони відомі широкому колу осіб (людству, населенню держави, регіону, територіальній громаді) і водночас судді. При цьому, має бути дотримано двох критеріїв, а саме: об'єктивного - відомість факту широкому колу осіб; суб'єктивного - обізнаність судді про такі обставини.

Якщо суддя особисто не знає про певну загальновідому обставину, він може звернутися до достовірних джерел. Різновидом таких загальнодоступних джерел, дійсно, можуть бути веб-сайти.

Водночас, судам потрібно враховувати, що оскільки інформація з мережі Інтернет може бути змінена або видалена, вона підлягає обов'язковому дослідженню безпосередньо в ході судового розгляду з дорученням її до матеріалів справи на електронних носіях.» [10].

Позитивним є те, що судді ВС пропонують усунути незнання судді з певного кола питань шляхом звернення до різноманітних джерел інформації, в тому числі до пошукових систем мережі Інтернет.

Проте питання, запропоноване до розгляду в цій роботі, має дві сторони медалі. Можливо, що читаючи наведені вище приклади, у читача може скластися думка, що в судовій практиці вироблений єдиний підхід до використання онлайн-бібліотек, зокрема Вікіпедії, у суді. Проблема полягає в тому, що судова практика з цього питання також знає приклади протилежної точки зору щодо використання цифрових джерел інформації як доказів у судовому процесі. Візьмемо для прикладу рішення господарського суду Луганської області від 11 квітня 2013 року. Суд у мотивувальній частині винесеного рішення вказав на те, що доводи позивача, взяті ним з Вікіпедії, не є для суду належними доказами по справі. Цитуючи позицію суду : «Дослідивши вказані доводи відповідача, суд зазначає, що посилення відповідача у справі в оскаржуваному рішенні на Інтернет-ресурс («вільну

енциклопедію «Вікіпедія»), що не є частиною національного законодавства України або нормою міжнародного права, є некоректним та не може бути підставою для надання оцінки складу напоїв, що виробляються позивачем» [11].

Наведу й інше формулювання суду щодо відмови в прийнятті доказів, взятих з Вікіпедії: «Надану представником ПАТ „АБ „Укргазбанк інформацію з інтернет-сайту „Вікіпедія суд не сприймає як об’єктивне джерело інформації та належний доказ порушення посадовими особами Державної прикордонної служби України норм чинного законодавства України, зважаючи на вільну можливість редагування будь-якою особою текстів, що містяться на цьому інтернет-сайті.» (Рішення Сихівського районного суду міста Львова 17.12.2013 року у справі за № 464/3083/13-ц) [12].

Це є наслідком того, що судді не завжди досліджують ставлення інших суддів щодо того, чи можуть цифрові інформаційні ресурси виступати в якості належних доказів по справі. Саме тому судова практика з вказаного питання потребує дослідження для розуміння того, чи може суд в принципі взяти до уваги надані йому докази з найбільш використовуваних цифрових джерел інформації. Вважаю, що необхідне прийняття окремої постанови Пленуму ВС, яка має роз’яснити питання використання цифрових доказів та аргументів в судовому процесі.

Тому вважаю за необхідне обов’язкове зазначення позивачем або відповідачем підстав, з яких вони наводять доказ з тієї ж самої Вікіпедії. Щодо окремих категорій справ «рятівною» в даному випадку може виступати ч. 3 ст. 213 ЦК України, де вказано при тлумачення змісту правочину беруться до уваги однакове для всього змісту правочину значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів. Якщо буквальне значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів не дає змоги з’ясувати зміст окремих частин правочину, їхній зміст встановлюється порівнянням

відповідної частини правочину зі змістом інших його частин, усім його змістом, намірами сторін.

Норма цієї статті ЦКУ дає можливість правомірно навести докази з посиланням на Вікіпедію. Наприклад, у справі під № 2-234 Новоселицький районний суд Чернівецької області у мотивувальній частині прийнятого рішення спочатку зазначив вищезазначену норму статті 213 ЦКУ, потім надав визначення поняття «умовна одиниця» з Вікіпедії, а потім ще раз зазначив, що суд прийняв зазначене рішення «із урахуванням загальноприйнятого значення термінів в фінансово-банківській сфері», тобто Вікіпедія знову таки асоціюється з платформою для розміщення загальноприйнятих понять, які можна використати через те, що вони не потребують доказування[13].

Припустимо ситуацію, коли сторону по справі вважають за необхідне долучити до справи експерта для з'ясування певного важливого для вирішення справи питання. Експерт вправі брати інформацію з будь-якого джерела, доступного звичайній людині, в тому числі з Вікіпедії. Подібному випадку була дана правова характеристика колегією суддів Київського апеляційного господарського суду у постанові від 11 лютого 2014, де суд вказує на те, що «експертами наведено цитати зазначених на веб-сайті(мається на увазі Вікіпедія) даних, про що ними прямо вказано з посиланням на конкретні сторінки веб-сайту. З тим, даний веб-сайт дозволяє його користувачам самостійно змінювати зміст сторінок, філософія більшості вікі (wikipedia.org) - дозволяти будь-кому змінювати вміст, про що безпосередньо і прямо зазначено серед даних цього ж веб-сайту [14].

Колегія суддів виходить з того, що дослідження спеціальної технічної літератури довідкового та навчального характеру тощо стосується компетенції конкретного експерта, яка в даному випадку визнається та не заперечується апелянтом. Висновок експерта не повинен підмінюватись даними, наведеними у Вікіпедії, створеними іншими особами, авторство яких не було встановлено.»

З цього можна зробити висновок, що для експерта використання Вікіпедії як основи для формулювання власного твердження за результатами проведеної експертизи є неприпустимим, банально через те, що фігура експерта вводиться в судовий процес саме для надання обґрунтованого та об'єктивного письмового висновку на поставлені йому питання, який необхідний для з'ясування обставин справи. Для цього важлива думка саме експерта через те, що він володіє спеціальними знаннями і необхідним досвідом для правильного тлумачення окремих моментів у справі.

До того ж, використання в ході експертних досліджень такого інформаційного джерела як мережа Інтернет не суперечить вимогам законодавства, а тому не має наслідком відхилення такої експертизи.»(з постанови Київського апеляційного господарського суду від 26 березня 2014) [15].

Вважаю за необхідне дослідження питання про те, як саме слід долучати такі докази як витяги з Вікіпедії до матеріалів справи. В цьому ключі цікавим для перегляду є рішення Солом'янського районного суду міста Києва від 25 листопада 2013 року, а саме «Також суд бере до уваги інформацію щодо поняття «кіберсквотинг» з енциклопедії «Вікіпедія», розміщеної на сайті в мережі Інтернет, належно завірені сторінки з якого є в матеріалах справи...»

Тобто судова практика визнає можливість долучення витягів з цифрових інформаційних ресурсів шляхом додержання встановленої в законодавстві процедури завірення інших видів доказів[16].

1.2. Використання інших цифрових доказів в цивільному і господарському судочинстві

Доволі високою популярністю користується інший відомий онлайн-словник Slovnyk.net. Судова практика має приклади його використання в якості джерела, найбільш знаковою можна виділити справу під №2-3188/13.

У рішенні по цій справі Солом'янський районний суд міста Києва прийняв до уваги частину позовної заяви позивача, в якій позивач за допомогою вказаного ресурсу Slovnyk.net. надав визначення загальновідомим поняттям «наука» і «техніка» [17].

Під час проведеного аналізу судової практики також був знайдений кейс використання онлайн-словника Словопедія в судовому процесі. У рішенні Лозівського міськрайонного суду Харківської області від 14.03.2013 року Словопедія була використана для встановлення походження імені матері позивача [18].

Важливе значення для окремих ситуацій має питання про наявність або відсутність певного слова в іноземній мові. Є випадки, в яких суди в подібних ситуаціях звертаються до онлайн-словників за пошуком на сайті <https://www.google.com.ua/> , як це було зроблено Солом'янським районним судом м. Києва у рішенні від 1 грудня 2014 [19].

Є приклади використання суддями загальновідомого інтернет-ресурсу Google Перекладач. Для прикладу наведу рішення Заводського районного суду м. Запоріжжя від 21 серпня 2015 року, в якому суд використав зазначений Google Перекладач 2 рази для перекладу слів з російської мови на українську[20].

На мою думку, велике значення для розуміння справжньої доказової сили онлайн-словників несе в собі вислів Путивльського районного суду Сумської області з його рішення від 23.08.2016 року. В цій справі за допомогою перекладів Великого російсько-українського онлайн словника суд прийшов до висновку , що посилання нотаріуса на відмову в оформленні спадщини з посиланням на те, що в державному акті по батькові його власника записано як «Опанасович», а в свідоцтві про смерть «Афанасійович», є надуманими.

Тобто аргумент з неофіційного джерела здобув перевагу над певною мірою авторитетним словом нотаріуса, що для правової сфери української держави видається значним здобутком [21].

Багато запитань викликає питання про те, чи використовують суди в якості доказової бази інформацію з інтернет-видань.

Інтернет – видання - це сайт засобу масової інформації або інших суб'єктів (сторінка в мережі Інтернет або веб-сторінка), що поширює Інтернетом новини та/або будь-які інші інформаційні матеріали.(рішення господарського суду Черкаської області від 30.05.2011)[22].

РОЗДІЛ 2. ВИКОРИСТАННЯ ЦИФРОВИХ ДОКАЗІВ В ІНОЗЕМНІЙ СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ

2.1. Використання цифрових доказів в судовій практиці іноземних країн

Доволі цікаве обґрунтування чому суду слід взяти до уваги інформацію до Вікіпедії можна взяти із судової практики РФ, де у рішенні по справі 2-3753/2015 Північнодвинський міський суд Архангельської області обґрунтував застосування ним багатьох визначень з Вікіпедії тим, що він довів загальновідомість інформації, розміщеної у цій інтернет-енциклопедії шляхом порівняння визначення поняття «загальновідома інформація» із російського законодавства з визначенням Вікіпедії як вільної загальнодоступної різномовної універсальної інтернет-енциклопедії[23].

Доволі розгорнуто висловив свою думку щодо використання Вікіпедії Волгоградський обласний суд: «головною особливістю даного ресурсу(Вікіпедії) є створення і редагування контенту абсолютно будь-яким користувачем інтернету і можливість вільного та анонімного редагування, окрім непостійності змісту, ставить під сумнів якість представленої в ній інформації» [24].

Російські суди також підтвердили один із найпоширеніших кейсів використання Вікіпедії у судовому процесі, причому зробили вони це прямим висловлюванням : «поняття косметичного ремонту не врегульоване жодним нормативно-правовим актом, а тому суд використовує інформацію з Вікіпедії» (рішення Ноябрського міського суду Ямало-Ненецького автономного округу від 26 жовтня 2017 року) [25].

2.2. Використання цифрових доказів в судовій практиці США та Канади

Поширеність Вікіпедії в рамках судового процесу в США доказує той факт, що в 2006 році Вікіпедія цитувалася в 4 рази більше ніж Британська енциклопедія.

В США питання, щодо використання Вікіпедії як доказу в суді , об'єктивно говорячи, досліджене більше ніж в Україні. Наприклад, важливу тезу було висунуто у справі *Alfa Corp. v. ОАО Alfa Bank*, 475 F. Supp. 2d 357 (S.D.N.Y. 2007) . Одним із ключових моментів справи було питання прийняття або неприйняття показань експерта, який посилався на Вікіпедії як однієї із основ його судження. Судом було визнано, що не можна стверджувати, що інтернет-ресурси в цілому, або ті інтернет-ресурси, на які посилався Mr. Muravnik є неправдивими. Суд відзначив, що судова практика знає безліч випадків, в яких суди використовували Вікіпедії при обґрунтуванні прийнятого рішення. Вказано на те, що той факт, що багато судів цитували Вікіпедію і посилалися на неї є підтвердженням того, що її не можна назвати повністю ненадійним джерелом інформації. Наводиться дослідження журналу «Nature», що відсоток помилок в визначеннях в Вікіпедії не набагато більший від того відсотка помилок у викладеній інформації, який зафіксований у Британській енциклопедії. Тому суд

вирішив, що не зважаючи на цілком очевидні побоювання щодо правильності викладеної в Вікіпедії інформації, не можна просто так не брати до увагу інформацію, джерелом якої є саме Вікіпедія [26].

Як стало зрозуміло із вищенаведеної справи, суд визнає відсутність єдиної офіційно встановленої думки щодо правомірності залучення Вікіпедії в якості абсолютно законного доказу в судовому процесі. В якості прикладу можна навести справу *Bing Shun Li v. Holder*, 400 Fed. Appx. 854, 857–58 (5th Cir.2010, в якій суд висловив власне непокоєння використанням і цитуванням Вікіпедії іншими судами, і зрештою застеріг від участі у тенденції використання Вікіпедії та інших ненадійних джерел інформації[27]. Незвичайну думку висловив суд у справі *Kole v. Astrue*, No. CV 08–0411, 2010 WL 1338092, at *7 n. 3 (D.Idaho Mar. 31, 2010) , а саме що Вікіпедія не може слугувати надійним джерелом інформації на такому рівні дискусії. Звичайно, ми можемо лише здогадуватись, що саме мав на увазі суд під останніми словами, проте скоріш за все на увазі малася надзвичайна важливість судового процесу як такого, який може вирішити долю людини, а тому цілком справедливий намір ухилятися від будь-яких неточностей і ненадійних джерел інформації.

Існують і такі випадки, коли судді використовують Вікіпедію не для з'ясування якихось важливих для справи обставин, а скоріше для більш гарного і художнього звучання судового рішення. Яскравим і водночас веселим прикладом цього може служити справа *Pub. Util. Dist. v. N. Am. Foreign Trade Zone Ind, LLC*, 151 P.3d 176, 195 & 195n. 1 (Wash. 2007), в рішенні по якій суддя використав знамениту цитату Ш.Холмса, «Це ж елементарно, Ватсон» , посилаючись на Вікіпедію в тексті рішення.

Проте в більшості випадків цитати з Вікіпедії використовуються для того, щоб заповнити певні прогалини в судовому процесі пов'язані з відсутністю тлумачення того або іншого поняття в законодавстві. В зв'язку з цим в США суди часто використовують Вікіпедію для тлумачення певних загальновідомих медичних визначень . Для їх офіційного тлумачення

потрібно проводити експертизу, що має наслідком втрати в часі і коштах, тоді як простий пошук в Вікіпедії надасть аналогічну відповідь. Наприклад, американські суди «полюбують» цитувати визначення з Вікіпедії для різних видів терапії (наприклад, така справа як *Cahill v. Astrue*, 2008 WL 3978342, at *5 n. 8 (W.D. Mo. 2008)), надання визначення гіпертрофії (*Spratley v. Astrue*, 2008 WL 5330563 (S.D. Miss. 2008), at *3 n. 8) і т.п.

Показовою для вивчення і дослідження я вважаю справу *Palisades Collection v. Graubar*. Показовою вона є в тому плані, що суд першої інстанції спочатку використав Вікіпедію в мотивувальній частині власного рішення, а суд вже апеляційної інстанції вказав на недопустимість її долучення до матеріалів справи у якості свідчень на підтвердження матеріального факту. Проте, як сказав Joseph L. Gerken, мова йде лише про підтвердження факту, який є певним ядром справи, навколо якого вона об'єднується. В той же час, судом не визнано недопустимим використання Вікіпедії в цілому як джерела для підтвердження певних малозначних для справи фактів[28].

На мою думку, найефективніший метод використання Вікіпедії в якості ресурсу було застосовано у справі *Thomas v. Sifers*, в якій суд використав статтю з Вікіпедії, проте також додав і застереження, в якому пояснив, що суд не визнає Вікіпедію абсолютно надійним джерелом інформації, проте інформація з використаної статті є такою, що повністю відповідає обставинам справи, а тому в цьому конкретному випадку використання Вікіпедії є допустимим. Використання такої словесної конструкції в судових рішеннях було б дуже корисним надбанням для всієї судової системи України, тому що показує прийняття судом до уваги навіть таких, певним чином «сумнівних» доказів, та ставлення суду до подібного роду нововведень в усталеній системі залучення доказів до справи [28].

В справах, в яких була визнана недопустимість вживання Вікіпедії як джерела, судами часто зазначалося, що однією з базових причин недопустимості використання Вікіпедії є можливість її вільного редагування,

тобто можливість внесення сотен правок і змін до неї протягом всього одного календарного року. Наприклад, у справі *Flores v. State*, суд використав цитату із *Wall Street Journal* про те, що «кожен може відредагувати Вікіпедію, анонімно, вдарити і побігти. З самого початку це було її як найбільш сильним, так і найбільш слабким місцем». У справі *Techradium, Inc. v. Blackboard Connect*, суд окремо виокремив ненадійність Вікіпедії як джерела для встановлення саме технічної інформації.

Як писалось раніше, Вікіпедія зазвичай використовується у випадках відсутності необхідної інформації в інших джерелах. Це майже слово в слово було передане у справі *Booth v. King*, в якій суд вказав на проведене ним дослідження таких відомих словників як Оксфордський, Британської енциклопедії та інших загальновідомих «гігантів» у цій сфері, проте зрештою суд використав визначення саме з Вікіпедії через його більшу відповідність обставинам справи, більшу доречність.

Є випадки, коли на перше місце в боротьбі за допустимість доказу вступає не сама по собі Вікіпедія, а джерела, на які посилаються в узятій з неї статті. Приклад цього ми знаходимо у справі *Goodreau v. Williams*, де суд визнав хитку доречність Вікіпедії як надійного джерела інформації, чого не можна сказати щодо джерел інформації, які були використані при написанні цієї самої статті в Вікіпедії.

Звичайно, що Вікіпедія використовується не тільки судами, а й іншими гілками влади, наприклад виконавчою. Наприклад, набувають поширення історії про виселення іммігрантів з Канади на підставі рішень органів виконавчої влади, які при прийнятті вказаних рішень серед інших підстав зазначали також і Вікіпедію [29].

Проте, практика використання цифрових доказів в закордонній практиці не обмежується самою Вікіпедією. Які ж ще інтернет-ресурси використовують американські суди у своїй практиці? Основними є такі ресурси як *Urban Dictionary*, *Twitter* та *Facebook*[30].

РОЗДІЛ 3. ОБГОВОРЕННЯ ПРОБЛЕМНИХ ПИТАНЬ ВИКОРИСТАННЯ ЦИФРОВИХ ДОКАЗІВ І ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ЇХ ВИРІШЕННЯ

І все таки, врешті решт, чи слід долучати Вікіпедію до формалізованого судового процесу? Чи слід брати участь в цьому процесі, чи може це призвести до відходу судової влади від основоположних засад правосуддя внаслідок неправильного тлумачення певних фактів?

Так, є цілком зрозумілі побоювання з цього приводу. Проте ці побоювання виникають тільки в тому разі, якщо Вікіпедія і далі буде використовуватися за схемою : цитата з Вікіпедії(в дужках URL-посилання). Така формула, звичайно, має певні недоліки, може призвести до негативного тренду повального безпідставного цитування Вікіпедії(а зрештою й інших аналогічних по своїй суті цифрових джерел інформації). Ні, логічним видається вдосконалення вищезазначеної формули.[31].

Корисною у світлі використання Вікіпедії в судових рішеннях є практика деяких американських судів, які після абзацу, де вони використали цитату з Вікіпедії, в дужках зазначають дату заходження на відповідне URL-посилання . Чому це має стати одним із найголовніших надбань українських судів, яке вони мають перейняти у іноземних колег? Все тому що кожна стаття Вікіпедії, може за рік «пережити» кілька десятків редагувань. Якщо

мова йде про статті з актуальних і соціально значущих питань, то обсяг може піти на сотні і навіть тисячі редагувань за відносно короткий період у часі. В той же час в самій Вікіпедії можна подивитися історію редагувань тієї чи іншої статті, що дозволить обрати потрібну нам версію цієї статті. До речі, в такому випадку можна поставити цікаве питання, чи може суд посылатися не на актуальну версію статті з Вікіпедії, а , наприклад, на більш стару версію, в разі якщо на думку суду стара версія більше відповідає обставинам судової справи. Звичайно, що на практиці суду може видатися більш простим знайти інше джерело інформації в разі таких ускладнень. Проте, якщо суд все ж використас більш стару версію статті з Вікіпедії, то це має супроводжуватися додатковим обґрунтуванням судом власного вибору, чому саме він вибрав неактуальну версію, що може дати поштовх для теоретичного обґрунтування використання Вікіпедії в судовому процесі. В будь-якому випадку, введення такої новації до сучасного українського законодавства, потребуватиме внесення змін до ЦПК та ГПК щодо зазначення судом окремої мотивації щодо використання цифрових доказів, які є вирішальними для справи.

Як сказав суддя Richard Posner : «Вікіпедія є приголомшливим ресурсом...тому що вона є надзвичайно зручною, завжди дуже швидко оновлюється і є дуже точною». В той же час цей суддя застерігає нас про те, що Вікіпедія в судовій практиці дуже часто використовується для того, щоб зробити рішення суду більш зручним для розуміння. Також він зауважує і на тому , що більшість з авторів статей в Вікіпедії є чоловіками, віком до 40 років, які проживають за кордонами Сполучених Штатів. Побоювання щодо неможливості встановити точний рівень обізнаності автора в сфері, з якої він написав статтю, є цілком справедливим. [32].

Як правильно зазначено в статті видання The Washington Post , використання Вікіпедії в судовому процесі є економією часу суддів і судових клерків. З цим важко не погодитися. Проте така вигода в часі не має супроводжуватися втратами в якості отриманої інформації. Мається на увазі, що отримана з різних цифрових джерел інформація має бути належним

чином перевірена і бути надійною по своїй суті. Якщо говорити конкретно про Вікіпедію, як один з найпопулярніших інформаційних ресурсів в світі, то з моменту її заснування вона вже пережила багато якісних оновлень в плані інформаційного наповнення, в цілому можна відзначити більш високу точність викладеної в ній інформації, якщо порівнювати з моментом її заснування. Проте, як вже зазначалося раніше, принципи Вікіпедії є як її основною силою, так і її найбільшою слабкістю.

Читачі повинні знати і про останні позитивні тренди і новини, які існують в світі. Візьмемо для прикладу Канаду, де студенти юридичних факультетів об'єднуються в колективи для спільного редагування статей з Вікіпедії щодо правових питань. Це є індикатором розуміння важливості висвітлення Вікіпедією саме точної інформації. Підвищити точність статті з правового питання можуть люди, пов'язані з юриспруденцією самим своїм видом діяльності, тобто мова йде про тих же самих студентів. Якщо застосовувати це до українських реалій, то доцільною б була інтеграція роботи студентів різних факультетів – юридичного та історичного, наприклад, бо статті з Вікіпедії дуже часто охоплюють різні аспекти висвітленого в них питання, не тільки і не стільки суто юридичний аспект.

Схожою практикою займалися студенти Школи права Західноавстралійського університету. В рамках цієї практики вони займалися порівнянням права різних країн, досліджували італійський, іспанський цивільний кодекс. Цікавим є те, що в рамках перевірки виконання студентами цієї практики проводилася перевірка стилю написання, додержання студентами єдиної смислової лінії на протязі всієї статті. Це є особливо важливим через актуальність такої проблеми для Вікіпедії, тому що через різноманітність авторів, які її пишуть, відбувається поєднання, і в багатьох випадках доволі жахливе, стилів і поглядів різних авторів. Іншою складовою оцінювання було написання студентами власних ревізійних зауважень щодо статей, написаних іншими студентами. Чому вся ця інформація є такою ж важливою, як і судова практика? Все тому, що саме

студенти в майбутньому стануть представниками законодавчої, виконавчої і судової гілок влади. Якщо посприяти їх кооперації на початковому етапі їх юридичної кар'єри, то на стратегічному відрізку в часі це може принести плоди у вигляді більш ефективного використання українськими державними і недержавними юристами позитивних надбань сучасного світу.

Важливим для вирішення також є питання про доцільність використання Вікіпедії експертами, запрошеними до суду. Вже говорилося про те, що експерт повинен дати власну кваліфікаційну оцінку з того чи іншого питання. В той же час говорити про те, що експерт не може в якості джерела посилатися на Вікіпедію, я вважаю неправильним. Люди отримують знання з інших джерел інформації, наприклад з книг і статей, написаних іншими авторами. Між цими книгами і Вікіпедією немає принципової різниці через те, що в обох випадках експерт отримує інформацію зі сторони. Різниця може полягати тільки в кваліфікації самих авторів цих джерел інформації. Проте, якщо уявити ситуацію, в якій експерт дослідив певну статтю з Вікіпедії, яка дала йому одну з основних думок для пізніше зробленого ним висновку, проте він не вказав Вікіпедію в якості джерела своєї думки, то постає логічне питання: якщо наданий експертом висновок не вплинув негативно на процес розгляду справи і на її кінцевий результат, чи можна в такому випадку назвати дії експерта порушенням? Щось підказує, що ні. Тому проблеми з використанням експертами Вікіпедії виникають у випадках або повністю голослівного ствердження якихось «фактів», або прямого зазначення експертом Вікіпедії як одного з джерел інформації, які обґрунтовують саме основну думку його експертизи.

ВИСНОВКИ

На моє переконання, поставлені на початку роботи завдання були виконані, особливо якщо брати уваги невисвітленість дослідженого питання в правовому полі, на фоні чого навіть малі крихти інформації можуть стати в нагоді читачу. Насамкінець, які основні думки можна виділити?

1. Суди в Україні не виробили єдиного ставлення до існуючого непорозуміння щодо використання цифрових доказів в якості повноцінних доказів. Найефективнішими вказівками для суддів по всій Україні в такому разі могли б стати офіційна позиція законодавця(висловлена шляхом внесення змін до існуючого законодавства) та(або) офіційна правова позиція ВС(висловлена шляхом прийняття постанови Пленуму ВС) або узагальнення практики окремих судів щодо використання цифрових доказів. На даний час вищезазначені варіанти не реалізовані, тому продовжується тенденція використання цифрових доказів «на розсуд суду». Щоб їх повноцінно реалізувати, слід прийняти зміни до ЦПК та(або) ГПК та(або) передбачити обов'язок судів в ЗУ «Про судоустрій та статус суддів» щодо проведення такого узагальнення.
2. Законодавцю слід змінити значення «електронних доказів» та запровадити нове поняття «цифрових доказів», встановити чітко зрозумілу різницю між цими поняттями. Це є необхідним для термінологічно вірного відображення юридичною мовою обставин справи.
3. Корисною могла б стати новація, запозичена українськими судами у їх заокеанських колег щодо зазначення точної дати відвідання судом певної сторінки з Вікіпедії, з якої і була взята певна інформація. Це стосується і інших цифрових джерел. Дана ідея може бути впроваджена шляхом внесення змін до ЦПК та ГПК, шляхом доповнення глави 5 ЦПК та глави 5 ГПК нормами щодо обов'язку суду із вказання точної дати використання сторінки веб-ресурсу.

4. Не слід оминати увагою й залучення майбутніх правників до редагування юридично важливих статей з Вікіпедії . Про принади такого підходу вже було написано. На мою думку, в разі офіційного узаконення цифрових доказів, для правників особливо актуальним стане власна участь у створенні таких цифрових доказів, які можуть стати їм у пригоді в майбутньому[33]. Обов'язково слід зазначити, що залучення студентів до таких програм діяльності має відбуватися на добровільній основі, шляхом стимулювання студентів. Наприклад, у вигляді додаткових балів.
5. Я вважаю, що навіть у випадку внесення відповідних змін до процесуальних кодексів, обов'язково слід визначити чіткі межі використання цифрових доказів. Слід чітко визначити, що в разі наявності в законодавстві терміну, точне значення якого важливе для судового процесу, слід обов'язково використати саме визначений в законодавстві термін.
6. Якщо ж запропоновані мною зміни в законодавстві та узагальнення судової практики не будуть здійснені, пропоную правникам(адвокатам, суддям та іншим) при посиланні на Вікіпедію або інший цифровий доказ задля мотивації використання такого доказу наводити ст.213 ЦКУ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1.Alan Kay Quotes [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.azquotes.com/author/7790-Alan_Kay
- 2.«Is Wikipedia A Reliable Legal Authority?». Keith Lee [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://abovethelaw.com/2014/05/is-wikipedia-a-reliable-legal-authority/?rf=1>

- 3.Рішення Бориславського міського суду Львівської області від 04 серпня 2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/19966343>
- 4.Рішення Печерського районного суду м.Києва від 1 вересня 2008 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/2446401>
- 5.Рішення господарського суду Дніпропетровської області від 19.08.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/10927249>
- 6.Рішення господарського суду Черкаської області від 26 травня 2011[Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/15863888>
- 7.Рішення господарського суду Черкаської області від 02 червня 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/10058197>
- 8.Рішення Болградського районного суду Одеської області від 29.11.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/19687227>
- 9.Рішення Рокитнянського районного суду Київської області від 27.04.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/23917575>
- 10.Постанова ВС від 18 квітня 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73532057>
- 11.Рішення господарського суду Луганської області від 11 квітня 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/30673901>
- 12.Рішення Сихівського районного суду м.Львова від 17.12.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/36318035>

- 13.Рішення Новоселицького районного суду Чернівецької області від 11 червня 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32109533>
- 14.Постанова Київського апеляційного господарського суду від 11 лютого 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37191506>
- 15.Постанова Київського апеляційного господарського суду від 26 березня 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37988556>
- 16.Заочне рішення Солом'янського районного суду м.Києва від 25 листопада 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/35717827>
- 17.Рішення Солом'янського районного суду м.Києва від 12 серпня 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/33033925>
- 18.Рішення Лозівського міськрайонного суду Харківської області від 14.03.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/29910027>
- 19.Рішення Солом'янського районного суду м.Києва від 01 грудня 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41854824>
- 20.Рішення Заводського районного суду м.Запоріжжя від 21 серпня 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/49517120>
- 21.Рішення Путивльського районного суду Сумської області від 23.08.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/59902223>
- 22.Рішення господарського суду Черкаської області від 30 травня 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/16112065>

- 23.Рішення Пінічнодвинського міського суду Архангельської області від 07.07.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://xn--90afdbaav0bd1afy6eub5d.xn--p1ai/8121398>
- 24.Апеляційне визначення Волгоградського обласного суду 04.07.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://xn--90afdbaav0bd1afy6eub5d.xn--p1ai/20233635>
- 25.Рішення Ноябрьського міського суду Ямало-Ненецького автономного округу від 26 жовтня 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://xn--90afdbaav0bd1afy6eub5d.xn--p1ai/29323690>
- 26.«Judicial citations to Wikipedia in published federal court opinions» by Morgan Michelle Stoddard [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://cdr.lib.unc.edu/indexablecontent/uuid:81e33cae-64a2-4baa-996d-cf7a5cb9f010>
- 27.Судове рішення по справі Bing Li v. Eric Holder [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/ca5/09-60551/09-60551.0.wpd-2011-03-16.html>
- 28.«Judges rap Wiki-evidence in immigration cases» by Colin Freeze [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.theglobeandmail.com/news/national/judges-rap-wiki-evidence-in-immigration-cases/article4352803/>
- 29.«Wikipedia and Other Unreliable Sources Attorneys Can Cite To» by Stephanie Rabiner [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://blogs.findlaw.com/greedy_associates/2012/04/wikipedia-and-other-unreliable-sources-attorneys-can-cite-to.html
- 30.«How to Cite to Wikipedia in Appellate Briefs» by Don Cruse [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.scotxblog.com/practice-notes/how-to-cite-to-wikipedia-in-appellate-briefs/>
- 31.«Wikipedia in Court: When and How Citing Wikipedia and Other Consensus Websites Is Appropriate» by Jason C. Miller and Hannah B. Murra

[Электронный ресурс]. – Режим доступа :
<https://scholarship.law.stjohns.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://www.google.com.ua/&httpsredir=1&article=1020&context=lawreview>

32.«Why Lawyers and Law Students Can, Do, and Should Use Wikipedia» by Casey C.Sullivan [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
https://blogs.findlaw.com/greedy_associates/2016/01/why-lawyers-and-law-students-can-do-and-should-use-wikipedia.html

33.«When students write Wikipedia articles about law» by Cassidy Villeneuve [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
<https://wikiedu.org/blog/2018/03/19/when-students-write-wikipedia-articles-about-law/>